

Надія Миронець

СПОГАДИ МИКОЛИ ЗАЙЦЕВА

Вперше публікуються спогади українського громадсько-політичного і військового діяча Миколи Зайцева, у яких міститься інформація про українізацію частин російської армії та перші кроки формування збройних сил УНР.

Ключові слова: М. Зайцев, українізація частин російської армії, армія УНР.

Впервые публикуются воспоминания украинского общественно-политического и военного деятеля Николая Зайцева, в которых содержится информация об украинизации частей российской армии и первые шаги формирования вооруженных сил УНР.

Ключевые слова: М. Зайцев, украинизация частей российской армии, армия УНР.

For the first time the article views reminiscences of the Ukrainian social and political activist Mykola Zaitsev which contain data on Ukrainization of some military units of Russian army and first attempt to form armed forces for the Ukrainian Peoples' Republic.

Key words: Mykola Zaitsev, Ukrainization of some military units of Russian army, the army of the Ukrainian Peoples' Republic.

Машинописну копію спогадів Миколи Зайцева вдалося виявити у родинному фонді Сої Плітас в Українсько-канадському дослідчо-документаційному центрі в Торонто (Канада). Фонд до кінця не описаний, тому не можемо дати архівного посилання. Документ знайдено серед листів Євгена Маланюка до Сої Плітас, його першої дружини, з якою він після 30-літнього розлучення відновив дружні стосунки і активне листування. Там же збереглася і фотографія М. Зайцева, датована 1917-м роком. Є. Маланюк був близьким другом М. Зайцева, з яким був знайомий ще з часів навчання в Українській господарській академії в Подєбрадах, де колишні старшини Армії УНР були один – Є. Маланюк – студентом, а інший – М. Зайцев – доцентом. Безумовно, їх зблизило недавнє військове минуле, були, ймовірно, й спільні знайомі з тих часів. Продовжилася їхня дружба й тоді, коли після ІІ світової війни обидва опинилися на еміграції у США.

Є. Маланюк разом із З. Плітас не раз гостювали в родині Зайцевих, у архіві збереглося кілька фотографій, де вони – у їхньому родинному колі.

Документ, який публікується, датований червнем 1976 р., тобто написаний М. Зайцевим за два роки до смерті. Є. Маланюка тоді уже не було серед живих (помер у 1968 р.). Ймовірно, що М. Зайцев дав ознайомитися із спогадами своїй давній приятельці З. Плітас, у архіві якої вони й збереглися.

© Надія Миронець, 2012

Не відомо, чи готував М. Зайцев свої спогади до друку і чи були вони опубліковані. Але якщо цей документ і публікувався у еміграційній пресі, то все одно багато хто з українських істориків з ним не знайомий.

У спогадах М. Зайцева знаходимо цінну інформацію про українізацію частин російської армії, про перші кроки формування збройних сил УНР; у них згадано чимало прізвищ причетних до цього процесу українських старшин, серед яких зустрічаємо як відомі, так і маловідомі імена. Спогади М. Зайцева – важливе джерело і для вивчення біографії їх автора, оскільки у біографічній довідці про нього, вміщеної у Єнциклопедії українознавства (Єнциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 2. Перевидання в Україні. – Львів, 1993. – С. 714) зовсім не згадано про ту сторінку його біографії, яка описана у спогадах.

Сподіваємося, що спогади Миколи Зайцева «Марш Серет-Київ 1918 р.» також зацікавлять українських воєнних істориків.

При підготовці спогадів до друку максимально збережено особливості авторського написання. До вимог сучасного правопису приведено лише вживання розділових знаків та великої літери, написання слів окремо, разом чи через дефіс (деякі замість де-які і т. п.), а також слова хімія замість хемія, Бессарабія замість Бесарабія тощо.

Принагідно висловлюємо подяку директору Українсько-канадського дослідчо-документаційного центру в Торонто професору Юрію Даревичу за дозвіл на копіювання опублікованих спогадів.

МИКОЛА ЗАЙЦЕВ

МАРШ СЕРЕТ-КИЇВ 1918 Р. (СПОГАД УЧАСНИКА)

Червень 1976 р.

Армія Макензена¹ в 1916 р. сильним ударом розгромила Румунський фронт, і румунська армія спішно відступала на Одесу. Тоді повстав для російської армії новий фронт – Румунський. Треба було в поспіху перекинути російські війська для стримання наступу Макензена.

Одною з російських армій на Румунському фронті була Дев'ята армія генерала Лечицького², в склад якої входив Сороковий корпус: Друга і Четверта стрілецькі дивізії – “Стальна” і “Залізна” (як їх звичайно називали). М[іж] і[ншим], 4-ою Дивізією командував славнозвісний ген[ерал] А. Денікін³.

Армія Макензена була задержана на підгір'ях Карпат. Штаб 9-ої армії був в місті Роман⁴. Автор цих рядків був у складі 2-ої стрілецької дивізії (6-ий стрілецький полк, куди прибув у кінці 1916 р. з маршовою сотнею).

Ранньою осінню 1917 р. після 2-го Універсалу⁵ (16 липня 1917 р.) було започатковано (нелегально) формування українських відділів в російській армії на Румунському фронті, в якому приймав діяльну участь автор цих рядків разом з іншими старшинами-українцями.

В моєму 6-му стрілецькому полку було 15-18 старшин-українців. Подаю деякі прізвища, яких я ще пам'ятаю. Один старшина був кадровим, а решта –

1917 рік. Серет, Буковина.
Праворуч Микола Зайцев.

старшини військового часу. Це були: 1) сотник (капітан російської армії) Архип Кмета⁶ – командир батальону, кадровий старшина, відзначений золотою зброєю (пізніше полковник) та командир Сердюцького полку, а далі полку Українських Січових Стрільців у Києві 1918-[19]19 рр. В 1927 р. закінчив УГА в Подебрадах⁷ з титулом інженера. 2) Сотник Микола Рибачук⁸ (штабс-капітан російської армії і начальник кулеметної команди 6-го полку) – учасник I-го Зимового походу 1919-[19]20 рр., нагороджений Орденом Залізного Хреста; також учасник 2-го Зимового походу 1921 р. з отаманом Юрком Тютюнником⁹, що закінчився трагедією під Базаром. (Пізніше полковник). Був приділений до Генерального штабу Армії УНР. Контрактовий старшина в польській армії під час 2-ої Світової війни. Пізніше був священиком УАПЦ. Помер в 1966 р.

3) Сотник Іван Нагнибіда¹⁰ (штабс-капітан російської армії) – командир батальону 6-го полку; пізніше полковник, приділений до Генерального штабу Армії УНР; помер в США в 1967 р. 4) Поручник Микола Кисіль (командир сотні 6 полку російської армії, потім сотні нашого батальону; загинув у бою з большевиками в 1919 р. 5) Підпоручник Василь Штуль. 6) Підпоручник Микола Зайцев¹¹ – молодший старшина кулеметної команди 6-го полку російської армії. Пізніше в Українській армії в кадрі 121 полку в Харкові, потім ад'ютантом коменданта міста Харкова, далі начальником зв'язку I-го Дієвого корпусу, пізніше як сотник Армії УНР був учасником Зимового походу 1919–1920 рр. та нагороджений Орденом Залізного Хреста. Від 1924 р. був членом професорського складу Української господарської академії в Подебрадах, Чехословаччина після одержання диплома інженера-хіміка в Чеській політехніці¹² в Празі. Від 1945 р. – професор і проректор Українського технічно-господарського інституту¹³ в Регенбурзі й Мюнхену, Німеччина. Пізніше працював як дослідник-хімік в американському промислі в США. Перед тим був чинний в чеському і німецькому хімічному промислі на керівних постах. Має більше 50 наукових публікацій і низку патентів у багатьох державах Європи, Америки і Азії. Є довголітнім директором, згодом почесним директором секції хімічно-біологічно-медичної Наукового Товариства ім. Шевченка¹⁴; був довголітнім керівником відділу Української вільної академії наук в США¹⁵; почесним доктором УТГІ; почесним

членом Товариства українських інженерів Америки¹⁶; відзначений грамотою Американського хімічного товариства¹⁷ за визначний вклад до хімічних наук і технологій.

Прізвищ дальших 6 старшин, які приймали участь в цьому марші, я не пам'ятаю. Подаю ще прізвища старшин-українців 6-го стрілецького полку, які не приймали участі в поході з тих чи інших причин. Це були: сотник Порфірій Бучек¹⁸ – ад'ютант полку, відзначений Орденом св. Юрія. Він був розстріляний большевиками в Харкові під час відпуски з фронту до родини. Сотник Гриць Радченко, пізніше ад'ютант командира Українського корпусу ген[ерала] Волкобоя¹⁹ в Харкові (1918 р.). Корпус містився в готелі «Асторія» на Павловській площі в Харкові, якихось 100 кроків від «Асторії» був «гранд готель» на тій же Павловській площі, де знаходився тоді штаб німецького корпусу. Якраз тоді в Києві було вбито фельдмаршала Айхгорна²⁰, головнокомандуючого німецькими військами в Україні. Сотник Радченко з гумором оповідав мені тоді про кондлениціну візиту генерала Волкобоя до командира німецького корпусу. При цій візіті Радченко супроводив ген[ерала] Волкобоя. Після того як командир німецького корпусу потиснув руку ген[ералові] Волкобоєві, “він теж і мені подав своїх два пальці” – сказав сотник Радченко. Пізніше сотник Гриць Радченко скінчив Українську господарську академію в Подебрадах в 1929 р. з титулом інженера.

Поручник Яків Костецький²¹, командир кінної розвідки полку, пізніше зв'язковий старшина з польською армією в 1920 р. (здается в ранзі підполковника). Після того був священиком на Волині; тепер живе в Нью-Йорку. Поручник Омельченко²², командир обозу 2-го порядку 6-го полку.

На нарадах цих старшин був намічений спосіб виділення солдат-українців з російської армії. Робилося це так, що під час постою в резерві при зайняттях з солдатами старшини-українці записували солдат-українців, які мали би перейти в українські військові формaciї. Робилося це дуже обережно, бо на загал солдати-українці не хотіли відділятися від російської маси, бо говорили, що «ми всі однакові, всі разом страждали, їли з одного “котелка”» і т. д. Другою причиною небажання солдат-українців відділятися від російської маси було недовір'я до Генерального Секретаріату України, яке, мовляв, складається з генералів – явно большевицька брехлива пропаганда. Нам приходилось переконувати їх, що Генеральний Секретаріят це значить Головний Секретаріят і що там немає жодного “генерала”. Головною ж бідою була мала національна свідомість солдат-українців, серед яких були лише одиниці, що знали хто вони є.

Справа українізації йшла дуже помалу. Ми ще не знали, чи вони приєднуються до українського війська, коли прийде час відділення від російської армії. Єдиний стимул, який їх цікавив, це – щоб скорше вернутися додому. А це ми їм правою чи неправдою обіцяли, с[еб]т[о]: український уряд викличе українців-вояків з фронту додому.

При відділенню вояків-українців з загальної солдатської маси велику роль відіграв сотник Микола Рибачук, що в той час був головою полкового комітету. Ці полкові комітети, згідно революційним віянням з Петербургу, мали великий вплив на солдатські маси, рівночасно зменшуючи авторитет командного складу. Микола Рибачук вів всі переговори щодо відділення української групи 6-го стрі-

лецького полку з командиром полку, яким був у той час полковник Генерально-го штабу Жамов²³ (який, м[іж] і[ншим], не користався популярністю ані серед старшин, ані серед солдат полку).

Пізніше вже після відходу українського батальйону з полку під час большевицького перевороту полковник Жамов був призначений кашеваром полку. Я – Микола Зайцев – був в складі кулеметної команди полку і мав на фронті (в окопах) приблизно 25 кулеметів (всього в полку було більше 60 кулеметів: Максима і Шварцльозе, з яких останні були “трофейними” – здобуті в боях з австрійською армією).

Згадуємо про це тому, що підтаршина (старший унтер-офіцер) під час большевицького перевороту був обраний солдатами на командира 6-го стрілецького полку замісць згаданого попередньо полковника Жамова. Командиром кулеметної команди полку був згаданий вище сотник Микола Рибачук, який більшість часу уділяв “політичним” справам як голова полкового комітету.

Сотник Іван Нагнибіда був популярний в своїй сотні й більшість солдат-українців приголосилося до української групи.

В жовтні 1917 р. ситуація формування українського батальйону зі складу 6-го стрілецького полку значно покращилася. Російський уряд в Петербурзі дав дозвіл на формування українських частин на фронті, розуміється, в складі російської армії, – з чого ми й скористали[ся]. Наш український батальйон був призначений до складу 31-ої Харківської дивізії (121-ий – Пензенський, 122-й – Тамбовський, 123-й – Козловський і 124-й – Воронежський). Ця дивізія була призначена на повну українізацію. А всі не українці цієї дивізії – старшини і солдати – мали відійти до російських частин.

Наш батальйон був призначений на поповнення 121-го полку, кадрові старшини котрого, м[іж] і[ншим], не хотіли зріктися старої російської назви – Пензенський полк. Тому постав курьоз: полк почав називатися Український Пензенський полк. Пояснювали це і командир полку полковник Кисілів й інші: мовляв, Пензенський полк є надзвичайно заслужений полк з нагородами, спеціально за бої в Російсько-японській війні 1904-1905 рр., де він стратив майже дві третини свого складу. Зі старшин-українців 121-го Пензенського полку пригадую таких: полковника Петрова (не Всеволода)²⁴, помічника командира полку; (помер від тифу в Зимовому поході 1919-[19]20 рр., похований на березі Дніпра); Сотника Стебляка, який помер від тифу в Одесі в 1919 р.; сотника Вернигору²⁵ та ін. (М[іж] і[ншим], сестра Вернигора була дружиною д-ра Віктора Соколова, дивізійного лікаря в Армії УНР, здається в Запоріжській дивізії).

Формування нашого українського батальйону, призначеного вже офіційно на вимарш до 121-го полку, – пішло тепер швидко. 121-й полк стояв прибл[изно] 100 км праворуч по фронту вже в українській частині Буковини, в той час коли наша позиція у складі 6-го стрілецького полку була в частині, заселеній румунами (район Окна²⁶ в напрямі на Кімполунг²⁷).

Вимарш нашого батальйону під командою сотника А. Кмети відбувся 6-го грудня 1917 р. в напрямі на місто Серет²⁸, в районі якого стояв 121-ий українізований полк. Прибули ми туди десь за тиждень – прибл[изно] 19-го грудня – і там розташувалися. Нас було 12 старшин і приблизно 350 солдат. Там стояли біля двох місяців. Це було під час Берестейських мирових переговорів. Тільки після

заключення Берестейського миру ми дістали розказ вирушити назад в напрямку до Києва (лютий 1918 р.).

В склад батальону входила велика кулеметна команда, яка мала приблизно 25 кулеметів. Батальон був дуже добре забезпечений зброєю, патронами в новеньких кулеметних двуколках, що їх приділив нам командир обозу другого порядку – українець Омельченко, який не пішов з нами в похід.

Батальон розташувався в місті Серет і вислав стежі до фронтової лінії. В той час вже було проголошене перемир'я на цілому кількасячному фронті російської армії. Отже, боєвих сутичок вже не було. Лінія закопів наша і німецька, що лежали в долині ріки Серет, були віддалені від себе на 700-800 метрів. Між лініями закопів стояв будинок, що мав напис “Кафе інтернаціонал”. Через лінію закопів дозволено було перехід цівільному населенню в обидва боки два раза на тиждень. В “Кафе інтернаціонал” відбувалися сходини німецьких і українських старшин і козаків. Козаки міняли продукти – хліб і сало на ром.

Перед вимаршом з австрійсько-німецького фронту до Києва сталася дуже небезпечна подія. Це був час, коли на цілому російському фронті відбувся большевицький переворот. Старшин було або вбито, або деградовано до солдат, а командний склад було вибрано здебільшого з числа солдат. Розуміється, верхній командний склад включно з главнокомандуючим (прапорщик Криленко²⁹) було призначено штабом Леніна з Петрограду.

Ця подія полягала в тому, що розбещені збольшевичені частини з цілого фронту двинулися додому, грабуючи все, що їм було на дорозі. Дев'ята армія з новим вибраним солдатами командуючим мала трасу відходу додому якраз через місто Серет. В той час Головнокомандуючий Румунським фронтом був російський генерал Щербачов³⁰, якому підлягали всі румунські й російські війська. Румунські частини мали тоді ще військову дисципліну, якої зовсім не було в російській збольшевиченій армії. З наказу ген[ерала] Щербачова румунські частини виставили застави в кількох кілометрах від міста Серет і одержали на-каз: не пропустити ні одного російського солдата зі зброєю в руках. Відступаюча 9-та армія наткнулася на заставу і пробувала прорвати її для дальнього походу додому. Румуни дали кілька стрілів з батареї по обозам, які скупчилися в місті Серет і околицях. І кулеметним вогнем відігнали піші відділи солдат, що хотіли прорвати заставу. Почалося пекло. Обозники в паніці вернули назад, деякі, обрізав пострімки, кинувши награбоване майно, верхи тікали самі вrostіч. Зараз же після того зібрався армійський совіт і там постановили здати зброю. Але кому? Товаришам-українцям, які стояли якраз у Сереті й покищо там лишалися. Представники армії явилися й запропонували здати зброю нам. Звичайно, ми не могли їм відмовити від цього (почесного) обов'язку і почали приймати зброю, с[еб][то], діставши від румун вказівки, де складати зборю, переказали про це большевикам. Збольшевичена армія цю зброю частинно нищила, частину складала на вказані місця (пістолі, рушниці, кулемети, шаблі, гармати і набої та снаряди), а частину кидала в річку Серет, вздовж котрої йшла дорога на схід і де ми потім при нашому вимаршу бачили цю зброю затоплену в воді на протязі кількох кілометрів. Румуни дійсно пропускали обезброєних солдат через заставу в їхній дорозі на схід, але відбірали не тільки зброю, але й все: продукти,

взуття, одяг, близну й особисті речі. І большевицькі солдати йшли додому як отара овець, знов грабуючи все, що могли при дорозі.

Незадовго після цього був підписаний Берестейський мир і ми, одержавши наказ із Києва, вирушили в наш марш Серет – Київ вже як українська частина. (Точний датум вимаршу не пригадую). М[іж] і[ншим], всі старшини мали золоті погони з українськими стрічками під сподом, як і кокарда на кашкетах з українськими стрічками. Це було абсолютно необхідно, бо вояків у російській уніформі румуни трактували большевиками. А зустрічі большевицькі війська нас рівно ж знищили би як золотопогонників. При зустрічах з ними ми прикривали погони солдатськими шинелями без відзнак.

Нам стелився шлях, прибл[изно] 470 кілометрів: напрям Ямпіль на Поділлю, далі кусник Бессарабії і до села прибл[изно] 80 км. від Києва на Київщині, назву села не пригадую. Шлях цей був тяжкий і дуже небезпечний через постійні зустрічі з большевицькими бандами відступаючої армії. До Ямполя на Дністрі ми дійшли десь кінцем лютого 1918 р. Переправа через Дністер була тяжка: мостів не було, був лише паром. Дністер був тоді повний криги, яка посувалася вниз по течії. При цій переправі поранив собі руку сотник М. Рибачук, що нею керував. Аж ми мали багато возів, коней, навіть гурт ялівок, що нам приділив ще поручник Омельченко з обозу 6-го стрілецького полку. Після переправи через Дністер мені було доручено вести кулеметну команду і обоз до недалекого панського маєтку, розуміється пограбованого большевиками, але ще з запасами сіна і соломи, а навіть трохи зерна. Там ми й розташувалися. При веденні колони до маєтку (я їхав на чолі колони) я почув не раз радісний виклик: “Ваше Високоблагородіє!” Це був підпрапорщик Кочелоба, бунчужний 49-го запасового полку в Одесі, куди я був приділений в кінці 1916 р. після закінчення Чугуївської воєнної школи³¹, перед відправленням з маршовою сотнею на фронт. Ко-челоба супроводив мене аж до нашого розташування і широ запросив мене до своєї хати в тамошньому селі, куди він вернувся після розвалу російської армії. Вечеря, на яку він запросив мене і всіх видатніших господарів села, була дуже багата: качки, кури, українська ковбаса, та інше, як також сулії з першокласним самогоном. Він був заможним господарем і як видатний вояк мав груди завішені всіма можливими відзначеннями за хоробрість: 4 медалі і 4 хрести св. Юрія.

На третій день після переправи через Дністер батальон вирушив у дальшу дорогу, яка вела частково по окраю Бессарабії. Бессарабію в цей час якраз почала окупувати румунська армія, яка знала, що в Бессарабії знаходяться головні воєнні склади усього Румунського фронту російської армії (район міста Більци³²). Кіннота румунської армії з здивованням приглядалася добре упорядкованій воєнній частині, що рухалася на схід (наш український батальон), і вислава стежі до нас. На зустріч стежі вийшли сотник А. Кмета та сотник Микола Рибачук, відкривши свої золоті погони на доказ, що ми не є большевиками. Після короткої розмови справа була полагоджена і ми продовжували свій марш на Київ вже на Поділлю, що було дуже пограбоване і то не воєнними діями, але відступаючою з большевичною російською армією, яка втікала додому.

Приблизно за тиждень ми досягли кінцевого пункту нашого вимаршу, великого села на Київщині прибл[изно] 80 км. від Києва. Тут ми дістали наказ розпус-

тити всіх вояків по домах, а вози й коні продати нашим воякам за дуже дешеву ціну. А зброю передати до військового складу. Старшини, які бажали б служити в українському війську далі, мають від'їхати до Києва, до Української інструкторської школи старшин³³. Для упорядкування справ батальйону від'їхала до Києва наша верхівка: сотн[ник] Кмета, сотн[ник] Рибачук і сотн[ник] Нагнибіда. Частина старшин роз'їхалася додому. Я лишився з рештками батальйону чекати на подорож до Української інструкторської школи старшин. За цей час (кілька днів) я пойшов був до найближчої залізничної станції, де був вже німецький комендант. Він коротко поінформував мене про ситуацію в Україні й передав мені український часопис, в котрому було подано великими літерами звідомлення про параду німецьких військ в Києві.

За кілька день я від'їхав потягом до Києва, де нас шестеро старшин 6-го стрілецького полку вступили до Української інструкторської школи старшин. Ця школа була розташована на Звіринці в Києві³⁴. Ці шість старшин були: Архип Кмета, Іван Нагнибіда, Микола Рибачук, Микола Кисіль, Василь Штуль і Микола Зайцев. Решта старшин-українців, що приймали участь в поході Серет – Київ, демобілізувалися та роз'їхалися по своїх домах.

¹ Макензен Август фон (1849–1945) – німецький військовий діяч, генерал-фельдмаршал. З 1869 р. перебував на прусській військовій службі. Учасник франко-прусської війни 1870–1871 рр. У роки I світової війни – головнокомандувач німецьких, австро-угорських та болгарських військ, що діяли проти Сербії. В кінці 1916 р. під його керівництвом були об'єднані німецькі, болгарські та турецькі війська, що діяли в південному напрямку проти Румунії. У 1917–1918 рр. – головнокомандувач військ Центральних держав у Румунії. З 1919 р. – у відставці.

² Лечицький Платон Олексійович (1856–1921, за іншими даними 1923) – російський військовий діяч, генерал. У роки I світової війни – командувач 9-ї армії, яка діяла на лівому фланзі Південно-Західного фронту. Командував армією в битві в Галичині, Варшавсько-Івангородській операції, Брусиловському прориві. З квітня 1917 р. – у розпорядженні військового міністра. З травня 1917 – у відставці.

³ Деникін Антон Іванович (1872–1947) – російський військовий, політичний і громадський діяч, мемуарист, учасник Російсько-японської війни. В період I світової війни – командир 4-ї стрілецької «залізної» бригади, яка з 1915 р. під його командуванням розгорнула в дивізію, 8-го армійського корпусу (1916–1917). Генерал-лейтенант Генерального штабу (1916), командувач Західного і Південно-Західного фронтів (1917).

⁴ Роман, Романів Торг (Roman) – місто на північному сході Румунії, у Румунській Молдавії, на р. Молдова, при впаданні її в р. Серет.

⁵ II Універсал Української Центральної Ради був проголошений 3 (16) липня 1917 р. Він зафіксував домовленості між УЦР та Тимчасовим урядом (ТУ) Росії. Згідно з Універсалом, ТУ визнав право України на автономію, а УЦР та Генеральний секретаріат – органами державної влади в Україні. Натомість, УЦР змушенна була погодитися на те, що остаточно питання про форму автономії буде вирішено Всеросійськими Установчими зборами та визнати, що Україна не претендує на повну державну незалежність. Центральна Рада приймала умови ТУ про розширення її складу за рахунок представників національних меншин України. Вона взяла зобов’язання розробити проекти законів про українську автономію для їх розгляду Установчими зборами Росії.

⁶ Кмета Архип Йосипович (1891–1978) – український військовий і громадський діяч, підполковник Армії УНР, за освітою – інженер. Учасник I світової війни і

українських національно-визвольних змагань 1918–1921 рр., командир Сердюцького полку, а потім 4-го полку Українських Січових Стрільців, учасник оборони Житомира від більшовицьких військ (1919). Після поразки Армії УНР інтернований у м. Каліш. Закінчив Українську господарську академію в Подебрадах, після чого переїхав до Польщі, де служив контрактовим старшиною Війська Польського (у чині майора). У вересні 1939 р. брав участь у війні з німцями, після поразки Війська Польського був інтернований в таборі Вільковішки у Литві. Звільнинся 1940 р. У роки II світової війни – представник Українського вільного козацтва та діяч гетьманського руху. Заснував осередок ОУН в Ічні. З 1950 р. – в еміграції в США. Помер у Нью-Йорку.

⁷ Українська господарська академія (УГА) – український вищий навчальний заклад у Подебрадах (ЧСР). Заснований у 1922 р. Українським громадським комітетом у Празі при фінансовій допомозі Міністерства закордонних справ ЧСР. 16 травня 1922 р. Міністерством сільського господарства ЧСР був затверджений статут УГА з 3-річним планом навчання. 23 травня 1925 р. Професорська рада УГА змінила термін навчання на 4-річний. Навчання проводилось на трьох факультетах: аграрно-лісовому (відділи: агрономічний, лісовий), інженерному (відділи: хімико-технологічний, гідротехнічний) та економічно-кооперативний (відділи: кооперативний та статистичний). У 1928 р. припинено набір студентів у зв'язку зі зменшенням владою ЧСР обсягів фінансування. Це зумовило створення у листопаді 1932 р. заочного Українського технічно-господарського ін-ту (УТГІ), що готовував фахівців за тими самими спеціальностями, що й УГА. Академія діяла до кінця 1935 р.

⁸ Рибачук Микола (1890–1966) – український військовий і церковний діяч, підполковник Армії УНР. Учасник I світової війни і українських національно-визвольних змагань 1918–1921 рр. З весни 1918 – старшина Військового міністерства УНР. Станом на 4 серпня 1920 р. – комендант штабу УНР. Учасник II Зимового походу. З 1928 р. служив контрактовим офіцером польської армії у складі 41-го піхотного полку у Сувалках. На чолі батальйону 3-го Гродненського полку брав участь в обороні польськими військами Львова у вересні 1939 р. У 1941–1944 рр. працював в Українському центральному комітеті у Krakovі та Любліні. У 1944 р. емігрував до Західної Німеччини, у 1950 р. – до США. 24 травня 1964 р. прийняв священицький сан, був настоятелем церкви Пресвятої Богородиці УПЦ у Кліфтоні (штат Нью-Джерсі).

⁹ Тютюнник Юрій Йосипович (Юрко Тютюнник) (1891–1930) – український військовий діяч, генерал-хорунжий армії УНР.

¹⁰ Нагибіда Іван Лукич (1896–1967) – підполковник Армії УНР. Закінчив 2-гу Московську школу прaporщиків (1915). У складі 6-го стрілецького полку брав участь у I світовій війні. З 9 грудня 1917 р. – командир сотні 121-го пішого Пензенського полку військ Центральної Ради. Закінчив Інструкторську школу старшин, з 1 травня 1918 р. – сотенний командир Одеської інструкторської школи старшин, з 9 вересня 1918 р. – командир сотні 39-го пішого Харківського полку Армії Української Держави. З 10 січня 1919 р. – помічник командира 9-го Дієвого корпусу Дієвої армії УНР, з 5 липня 1919 р. – вартовий старшина Головного управління Генерального штабу УНР. З 2 січня 1920 р. – штаб-старшина для доручень при начальнику постачання Армії УНР, з 17 листопада 1921 р. – секретар начальника Генерального штабу УНР. З 1923 р. жив у еміграції у м. Лодзь (Польща), з 1947 р. – у США.

¹¹ Зайцев Микола (1894–1978) – український військовий та політичний діяч, інженер-хімік. Учасник I світової війни і українських національно-визвольних змагань 1918–1921 рр. У 1924–1935 рр. – доцент УГА; 1937–1945 рр. – головний хімік фабрики «Космос» у ЧСР; 1945–1951 рр. – професор УТГІ, згодом – хімік-дослідник у США. Автор багатьох наукових праць з хімії та власник патентів на винаходи. Помер у Нью-Джерсі (США).

¹² Йдеться про Чеський технічний університет у Празі, один із найбільших вищих навчальних закладів у країні. Заснований у 1707 році, він є найстарішим технічним університетом Європи.

¹³ Український технічно-господарський інститут (УТГІ) – український вищий навчальний заклад у ЧСР із заочною формою навчання. Виник у 1932 р. при УГА. У 1945 р. керівництво УТГІ дістало дозвіл американської окупаційної влади продовжувати свою роботу в Регензбурзі (Баварія), де було відновлено аудиторне навчання на 5 факультетах, 2 з них працювали в Мюнхені. Після масового виїзду українських емігрантів з Німеччини УТГІ поступово перетворився на науково-дослідну установу.

¹⁴ Наукове Товариство ім. Шевченка – найстаріше і довгий час єдине українське наукове товариство, засноване 1873 р. у Львові спочатку як літературне під назвою Товариство ім. Шевченка. Заходами О. Кониського та В. Антоновича у 1893 р. було реорганізоване в Наукове Товариство ім. Шевченка (НТШ).

¹⁵ Українська вільна академія наук (УВАН) в США – організована у 1950 р. після переїзду до США членів УВАН з Аугсбурга, де група українських учених-емігрантів 15 листопада 1945 р. заснувала Українську вільну академію наук. Першим президентом УВАН у США був Михайло Ветухів. УВАН у США має відділи: історико-філософський та філологічний, економічний та суспільних наук, природничий та медичних наук, фізико-хіміко-математичних та технічних наук і кураторію. Президентом УВАН у США нині є Альберт Кіпа.

¹⁶ Товариство українських інженерів Америки (ТУІА) – засноване у 1949 р.; у 1978 р. нарахувало близько 900 членів, об'єднаних у 12 відділів. Головне завдання ТУІА – гуртування українських інженерів США, підвищення їх кваліфікації, зокрема засобами організації наукових з'їздів, конференцій і семінарів. При ТУІА діють також осередки вивчення техніки і промисловості України та української технічної термінології.

¹⁷ Американське хімічне товариство – фахове товариство, засноване у 1876 р. у США для підтримки досліджень у галузі хімії. Нараховує понад 158000 членів. Два рази у рік проводяться офіційні зустрічі членів. Товариство проводить наукові конференції, випускає значну кількість фахових журналів.

¹⁸ Бучек Порфирій Андрійович (1892–?) – український військовий діяч, полковник армії УНР. Закінчив Ізюмське реальне училище, Володимирське військове училище (1913), брав участь у I світовій війні. 21 вересня 1914 р. був поранений. З 7 грудня 1917 р. – командир куреня 121-го Українського пішого полку (колишнього Пензенського). З 10 лютого 1918 р. – помічник начальника персональної частини 1-го Українського центрального етапу. З 18 березня 1918 р. – курсант Інструкторської школи старшин військ Центральної Ради. З 11 квітня 1918 р. – курсовий старшина Одеської Інструкторської школи старшин. З 19 червня 1918 р. – командир сотні 15-го пішого Одеського полку Армії Української Держави. З 2 лютого 1919 р. – штаб-старшина для доручень штабу 3-го Херсонського корпусу Дієвої армії УНР. З 1 лютого 1919 р. – командир 1-го Навчального куреня 3-го Херсонського корпусу Дієвої армії УНР. З 27 червня 1919 р. – помічник командира 10-го Сірожупанного полку. З 5 липня 1919 р. до 22 жовтня 1919 р. – командир 11-го пішого Волинського полку Дієвої армії УНР, який 27 липня 1919 р. був перейменований на 11-й піший Сірожупанний полк. З 4 листопада 1919 р. – начальник 1-го відділу навчання військ Головного управління Генерального штабу УНР. З 19 квітня 1920 р. – помічник начальника відділу статутів та навчання військ Генерального штабу УНР. З 3 липня 1920 р. – начальник канцелярії Генерального штабу УНР. У грудні 1923 р. після амністії повернувся в Україну. Жив у Ізюмі. З 1926 р. працював у Сільгоспсоюзі у Полтаві. Подальша доля П. Бучека вимагає детальнішого дослідження. Його прізвище зустрічається у «Книгі пам'яті Хабаровского края» серед жертв репресій, де вказано, що він проживав у Хабаровську, працював головбухом у тресті «Главхлебопечения», був заарештований 30 вересня 1937 р. і за рішенням «трійки» при УНКВД по ДВК розстріляний 27 травня 1938 р. Рік народження співпадає, але місце народження вказане інше: Дніпропетровська обл., Криворізький р-н, с. Веселі Терни. Не виключено, що він переїхав до Хабаровська, щоб уникнути репресій, але

коли був заарештований, то назвав інше місце народження, щоб уберегти членів родини від переслідування.

¹⁹ *Волкобій Петро Миронович* (за іншими відомостями – Михайлович) (1859–1918) – російський і український військовий діяч, генерал-лейтенант. Походив із селян Полтавської губернії. Закінчив Лубенську класичну гімназію, Чугуївське піхотне юнкерське училище. Під час I світової війни брав участь у боях у Східній Пруссії, Карпатах і Галичині. У квітні 1917 р. призначений командиром 44-го армійського корпусу, який з травня перебував в Україні. У жовтні 1917 р. розпочав українізацію корпусу, з яким поступив на службу в Армію УНР, а згодом – Української Держави.

²⁰ *Ейхгорн Герман фон* (1848–1918) – німецький державний і військовий діяч, прусський генерал-фельдмаршал. Після жовтневого перевороту в Росії й підписання Брестського миру керував окупацією південної Білорусії, України й Півдня Росії, очолював адміністрацію окупованих областей України. 30 липня 1918 р. був убитий у Києві лівим есера Б. Донським.

²¹ *Костецький Яків Денисович* – український громадський і військовий діяч. Народився у священицькій родині на Полтавщині, закінчив духовну семінарію та юридичний факультет Московського університету. Брав участь у I світовій війні – перебував у війську, після 1917 р. – старшина Армії УНР. Интернований у Польщі, з 1921 р. – священик на Волині. У 1940 р. – настоятель Люблінської парафії, одночасно був головою Українського Допомогового Комітету в Любліні.

²² Можливо *Омельченко Тиміш Петрович* (1895–1955) – український військовий діяч, підполковник Армії УНР. Закінчив Тифліську чоловічу гімназію, Тифліське піхотне юнкерське училище (1915), учасник I світової війни. Наприкінці 1915 р. потрапив до німецького полону. Переїхав у таборах Найсе-Шлесь та Ганноверіш-Мюнден. З 12 лютого 1918 р. – ад'ютант зі стрійової частини штабу 1-ї Української (Синьожупанної) дивізії. З 1 березня 1918 р. – командир 2-го куреня 7-го Синьожупанного полку військ УЦР. З 1 вересня 1918 р. – молодший старшина 32-го пішого Сумського полку Армії УД. З 27 листопада 1918 р. – начальник відділу штабу 6-го Полтавського корпусу Армії УНР. З 11 березня 1919 р. – в. о. начальника штабу Південно-Східної групи Армії УНР. З 22 червня 1919 р. – помічник начальника військово-топографічної частини штабу Запорізької групи Армії УНР. З 20 липня 1919 р. – помічник начальника розвідчого відділу штабу Запорізької групи Армії УНР. 6 грудня 1919 р. інтернований польською владою. З кінця квітня 1920 р. – співробітник української військової місії у Варшаві та журналу «Табор». З 10 серпня 1920 р. – молодший старшина закордонного відділу Головного управління Генерального штабу УНР, з того ж часу – офіційний представник Головного Отамана УНР у Берліні. У 1937–1945 рр. очолював Українське національне об’єднання у Німеччині. У 1950 р. емігрував до Канади. Помер та похований у Торонто.

²³ *Жамов Василь Євстафійович* (1881–?) – російський військовий діяч, учасник Білого руху. У вересні 1917 р. – командир 6-го стрілецького полку. З 10 жовтня 1919 р. – у штабі військ Новоросійської області. З 24 листопада 1919 р. – начальник штабу 13-ї піхотної дивізії.

²⁴ Полковник *Петров* – йдеться, очевидно, про загаданого в спогадах М. Омеляновича-Павленка командира полку Армії УНР, який у серпні 1919 р. був командиром 1-го запасного куреня Волинської групи Армії УНР. Учасник Першого Зимового походу – командир збірного пішого полку Волинської дивізії Дієвої армії УНР. Помер від тифу в с. Худоліївка у січні 1920 р. (*Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма. – Київ, 2002. – С. 425, 435*).

²⁵ Можливо, *Вернигора Єфрем Леонтійович* (1884–?) – український військовий діяч, підполковник Армії УНР. Учасник I світової війни. На службі в Армії УНР з 1919 р. У лютому 1919 р. – сотник 1-ї кулеметної сотні. Також значився у складі 61-го полку ім. С. Петлюри. У 1920–1921 рр. – помічник командира 49-го куреня 6-ї Січової дивізії Армії УНР.

²⁶ Окна-Буковини – залізнична станція на Буковині.

²⁷ Кімполунг – місто на Буковині, на правому березі ріки Молдави.

²⁸ Серет (рум. Siret) – місто в Південній Буковині (Румунія), на р. Серет, розташоване на українсько-румунському кордоні.

²⁹ Криленко Микола Васильович (1885–1938) – член першого уряду Ради Народних Комісарів радянської Росії, 9 листопада 1917 р. призначений Верховним головнокомандувачем і народним комісаром з військових справ.

³⁰ Щербачов Дмитро Григорович (1857–1932) – російський військовий діяч, генерал від інфanterії. Учасник I світової війни. В роки Громадянської війни – визначний діяч Білого руху.

³¹ Йдеться про Чугуївське військове училище (до 1910 р. – Чугуївське юнкерське піхотне училище) – військово-навчальний заклад Російської імперії. Займалося підготовкою офіцерів піхоти.

³² Більці (Бельці) – найбільше місто у північній частині Молдавії, на р. Реуті (басейн Дністра), приблизно за 127 км на північний захід від Кишинева.

³³ Українська інструкторська школа старшин – український військово-навчальний заклад. Створено навесні 1918 р. Поділялася на відділи: піхотний, кулеметний, кіннотний, гарматний та інженерний. Школа підготувала близько 1400 старшин.

³⁴ Звіринець – історична місцевість Києва між Печерськом, Видубичами, Теличкою і Чорною Горою.